

УДК 343.97:[316.624.3:364.632]

СОЦІАЛЬНА ТА КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА БУЛІНГУ

Іваній О.М., к. п. н.,
доцент кафедри права та міжнародних відносин
Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка

Стаття присвячена проблемі шкільного булінгу. Проаналізовано основні причини та наслідки цього негативного соціального явища у площині кримінального права. Розроблено пропозиції щодо удосконалення правових механізмів захисту осіб від проявів булінгу.

Ключові слова: булінг, форми булінгу, причини булінгу, кримінально-правова оцінка булінгу, шляхи боротьби з булінгом.

Статья посвящена проблеме школьного буллинга. Проанализированы основные причины и последствия этого негативного социального явления в плоскости уголовного права. Разработаны предложения относительно усовершенствования правовых механизмов защиты лиц от проявлений буллинга.

Ключевые слова: буллинг, формы буллинга, причины буллинга, уголовно-правовая оценка буллинга, пути борьбы с буллингом.

Ivanii O.M. SOCIAL AND CRIMINAL LEGAL CHARACTERISTIC OF BULLYING

The article is concerned with a problem of school bullying. The main reasons and consequences of this negative social phenomenon were analyzed in the field of criminal law. Suggestions about improvement of legal security measures of individuals against bullying were developed.

Key words: bullying, forms of bullying, reasons of bullying, criminal legal assessment of bullying, ways of struggle against bullying.

Постановка проблеми. Одним із пріоритетних завдань кожної демократичної держави у сфері кримінально-правової охорони прав і свобод людини і громадянина є захист її життя та здоров'я. Конституція України проголошує життя і здоров'я людини, її честь і гідність, недоторканність і безпеку як найвищу соціальну цінність [1, ст. 3], зазначаючи, що «ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню» [1, ст. 28]. Основний Закон встановлює, що будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація переслідуються за законом. Головний міжнародний документ щодо захисту прав дитини – Конвенція ООН з прав дитини [2] – наголошує, що всі діти від народження рівні та мають право на безпечні та сприятливі умови життя. Сімейний кодекс України [3, ст. 150] також є важливою складовою частиною національного законодавства щодо захисту прав дитини. Закон України «Про охорону дитинства» [4, ст. 10] передбачає захист дитини від усіх форм насильства. Відповідно до Закону України «Про освіту» [5, ст. 51, 56], учні мають гарантоване державою право на захист від будь-яких форм експлуатації, фізичного, психічного насильства, від дій, які порушують права або принижують їх честь і гідність. Проте, за даними Всесвітньої організації охорони здоров'я, Україна посідає четверте місце в світі за рівнем підліткової агресії, поступаючись лише Росії, Албанії та Білорусі.

Згідно з дослідженням, проведеним UNICEF Ukraine, із цим явищем стикалися 67% вітчизняних школярів. Зумовлено це, зокрема, тим, що набуває популярності насильницька модель поведінки, коли діти бачать, що таким чином досягають результатів політики, рейдери, люди на вулицях. За словами

директора Українського інституту дослідження екстремізму Олега Зарубінського, «насильство в своєму розвитку проходить такі стадії: дитячий булінг, радикалізація, насильницький екстремізм, тероризм». Відтак вади профілактики підліткового насильства загрожують не лише безпосереднім жертвам таких посягань, але й національній безпеці через зростання кримінально заражених членів суспільства, деформація правосвідомості яких розпочалася ще у дитинстві та не була вчасно попереджена. Саме тому зараз чимало міжнародних програм присвячені запобіганню дитячому булінгу.

Ступінь розробленості проблеми. Булінг – явище інтернаціональне і досліджується вченими багатьох країн: США, Великої Британії, Канади, Норвегії, Фінляндії та ін. За останні 20 років «булінг» став міжнародним терміном, який означає складну сукупність соціальних, психологічних, педагогічних і юридичних проблем [6, с. 15].

Грунтовні дослідження належать таким зарубіжним науковцям, як: Д. Олвеус [7], А. Пікас, П. Рендолл [8], Д. Лейн [9], Е. Мунте, Д. Таттума та ін. Дослідження українських науковців переважно спираються на зарубіжний досвід (Л. Лушпай [10]). Зокрема, проблему насильства в освітньому середовищі на сучасному етапі розробляють такі українські вчені, як: С. Бурова, М. Дмитренко, О. Лавриненко, В. Панок, В. Синьов. Заслужують уваги і праці О. Барліт [11], А. Барліт [12], А. Король [13] та ін.

Науковий інтерес до явища булінгу з боку педагогів і психологів не дає можливості комплексно, міждисциплінарно окреслити його сутність, а отже, визначає потребу ретельного аналізу (поряд з окресленими) проявів булінгу також у вимірах юридичної науки, що дасть змогу обґрунтовано підходи-

ти до профілактичної роботи та корекції його наслідків в освітньому середовищі.

Саме поняття булінгу не застосовується в українському законодавстві. Явище булінгу розглядалося педагогами та соціологами як соціально-педагогічна проблема сучасної школи, проте не знайшло достатньої об'єктивізації в науці кримінального права.

Мета статті – визначити сутність поняття «булінг» у площині кримінального права, встановити його соціальну та правову природу; розробити пропозиції щодо удосконалення правових механізмів захисту осіб від проявів булінгу.

Виклад основного матеріалу. Булінг (від англійського bullying) – цькування, залякування, агресивне переслідування одного з членів колективу з боку інших представників колективу. Така поведінка має на меті самоствердження за рахунок когось, підпорядкування особистості своїм інтересам або заслузі собі загального авторитету.

Соціальну природу булінгу можна розглядати крізь призму причин: наявності у суспільстві фактично неконтрольованої пропаганди насильства та жорстокості; відсутності реальних дій, спрямованих на підвищення матеріального добробуту сімей; незадовільного стану роботи щодо підвищення рівня правової культури громадян; відсутності всебічної пропаганди ідей ненасильницького спілкування тощо.

Практично в кожному класі є учні, які стають об'єктами глузувань і знущань, а також агресори, які є ініціаторами булінгу. Найчастіше цькування ініціюють надмірно агресивні діти, які намагаються домінувати, бути «головними». Принижуючи інших, вони підвищують власну значимість. Нерідко це відбувається через глибокі психологічні комплекси кривдників. Можливо, вони самі переживали приниження або копіюють ті агресивні й образливі моделі поведінки, які є в їхніх сім'ях.

Жертвами булінгу найчастіше стають діти, які мають: фізичні вади, особливості поведінки, зовнішності, недостатньо розвинені соціальні навички, страх перед школою, відсутність досвіду життя в колективі, деякі захворювання, знижений рівень інтелекту, труднощі у навчанні тощо.

Хоча мотивами можуть виступати і заздрість, помста, почуття неприязні, прагнення відновити справедливість; боротьба за владу, нейтралізація суперника тощо, навіть задоволення сучасних садистських потягів.

Найпоширенішими формами булінгу є: словесні образи, глузування, погрози; образливі жести або дії; залякування за допомогою слів, загрозливих інтонацій, щоб змусити жертву щось зробити чи не зробити; ігнорування, відмова від спілкування, виключення з гри, бойкот; вимагання грошей, їжі, речей, умисного пошкодження особистого майна жертви; фізичне насилля (удари, щипки, штовхання, підніжки, викручування рук, будь-які інші дії, які заподіюють біль і навіть тілесні ушкодження); приниження за допомогою мобільних телефонів та Інтернету (СМС-повідомлення, електронні листи, образливі ре-

пліки і коментарі в чатах і т. д.), розпускання чуток і пліток.

Види булінгу можна об'єднати в групи словесного (вербального), фізичного, соціального (емоційного) й електронного (кібербулінг) знущання, які часто поєднуються для більш сильного впливу.

Із погляду психології, жертви булінгу переживають важкі емоції – почуття приниження і сором, страх, розпач і злість. Булінг вкрай негативно впливає на соціалізацію жертви, спричиняючи:

- неадекватне сприймання себе – занижену самооцінку, комплекс неповноцінності, беззахисності;
- негативне сприймання однолітків – відсторонення від спілкування, самотність, часті прогули у школі;
- неадекватне сприймання реальності – підвищену тривожність, різноманітні фобії, невротизм;
- девіантну поведінку – схильність до правопорушень, формування алкогольної, тютюнової чи наркотичної залежності.

Деякі жертви знущань настільки страждають, що закінчують або намагаються покінчити з життям самогубством. Буліцид – поняття, яке означає вчинення самогубства жертвами знущань у школі з метою припинення страждань [14, с. 218].

Що ж до правової характеристики булінгу як психологічного насильства, то цей феномен ототожнюється часто з неправомірним психологічним впливом. Так, у постанові Пленуму ВСУ «Про застосування судами законодавства про відповідальність за втягнення неповнолітніх у злочинну чи іншу антигромадську діяльність» від 27 лютого 2004 р. психологічний вплив визначається шляхом вказівки на погрозу застосувати насильство, знищити майно, розголосити певні відомості тощо [15], а в постанові Пленуму ВСУ «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» від 07 лютого 2003 р. як приклад психологічного насильства наводиться погроза завдання фізичної, моральної чи майнової шкоди [16]:

- психологічний вплив із погрозою людині тим, що у майбутньому будь-які права чи законні інтереси цієї людини або небайдужих їй осіб будуть поставлені під загрозу;
- психологічний вплив зі створенням загрози негайного завдання будь-якої шкоди будь-яким правам чи законним інтересам людини чи небайдужих їй осіб, а також імітація такої загрози (наприклад, створення стану, що загрожує безпекою життя або здоров'ю людини чи імітує таку небезпеку);
- психологічний вплив із погрозою негайного поставлення під загрозу будь-яких прав чи законних інтересів людини чи небайдужих їй осіб, а також імітація такої загрози.

Таке кримінальне правопорушення, як шантаж [17, ст. 258-1], також доцільно відносити до психологічних катувань, адже він реалізується шляхом погрози, умовою не втілення в життя якої є вдавання потерпілого до певного вчинку.

Як зазначає Р.Д. Шарапов, небезпечність психологічного впливу полягає й у тому, що

він може завдати і фізичної шкоди [18], причому як умисно, так і з необережності, довести до неї (наприклад, до самогубства), а фізичний вплив може бути причиною психічної шкоди, причому не лише моральної.

Ю.А. Красіков та А.М. Алакаєв наголошують, що сила слова в деяких випадках у багато разів перевищує фізичний вплив і може викликати найтяжчі наслідки [19, с. 41]. У контексті зазначеного логічно є думка, що розрізнення катувань на фізичні та психологічні є штучним: фізичні тортури можуть завдати значних психологічних травм, а психологічні зловживання призводять до значних фізичних проблем.

З огляду на особливу загрозу для життя, здоров'я, волі, честі та гідності особи як благ, які перебувають в Україні під кримінально-правовою охороною, окремі прояви булінгу можуть підпадати під ст. 127 КК України та кваліфікуватися як катування. Дії під час булінгу дуже схожі, а іноді можуть бути й ідентичними до тих дій, які вчиняються під час катування. До таких, зокрема, належать: завдання ударів по тілу, що спричиняє фізичний біль, застосування або погроза застосування поліетиленового пакета для позбавлення можливості дихати, різні посягання на статеву недоторканність особи, придушування, обливання холодною водою, нацьковування собак, примушування їсти неїстівні речовини тощо. Означені дії завжди супроводжуються сильним стресом, почуттям нестримного жаху та здатні принизити особу, зламати її морально. У кожному з випадків обов'язково настають наслідки у формі сильного фізичного болю або жорстокого морального страждання. В обох випадках є суб'єкти-агресори, які з метою досягнення своєї мети вчиняють щодо іншої особи дії у формі вербального, фізичного чи емоційного знущання. Булери як суб'єкти катування усвідомлюють, що їхні дії не відповідають загальноприйнятим у суспільстві правилам поведінки, є навмисними, цілеспрямованими та суспільно небезпечними.

Проте діти-булери до 16 років, які вчинили дії, що утворюють склад катування, не несуть кримінальної відповідальності за ст. 127 КК України, оскільки ч. 2 ст. 22 КК України цей злочин не передбачено у переліку тих, кримінальна відповідальність за які настає з 14 років.

З огляду на наявну в Україні практику, найчастіше дії булерів кваліфікуються як хуліганство (ст. 296 КК України). Як показує практика, за дії дітей-булерів притягують до відповідальності їхніх батьків за ч. 4 ст. 184 КУпАП «Невиконання батьками або особами, що їх замінюють, обов'язків щодо виховання дітей», відповідно до якої вчинення неповнолітніми діянь, що містять ознаки злочину, відповідальність за які передбачена КК України, якщо вони не досягли віку, з якого настає кримінальна відповідальність, тягне за собою накладення штрафу на батьків або осіб, що їх замінюють, від 10 до 20 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. Однак сплата штрафу батьками дитини не є покаранням для самої дитини і навряд чи є поштовхом для її перевиховання.

Зазвичай булінг у дитячому середовищі передуює вчиненню тими ж дітьми у майбутньому такого насильницького злочину, як катування. Тому деякі юристи вважають необхідним знизити вік кримінальної відповідальності суб'єкта злочину щодо ст. 127 КК України [20, с. 11]. Як свідчать дослідження психологів, нині у підлітків у віці від 11–14 років спостерігається стійкий рівень соціалізації. Особи цього віку здатні усвідомлювати не тільки фактичний характер своєї поведінки, але й її соціальне значення, нести відповідальність за свої дії, вони здатні повною мірою розуміти суспільну небезпеку, а також протиправність наслідків деяких злочинів.

Вважаємо за необхідне використати зарубіжний досвід боротьби з булінгом. Наприклад, у Канаді на законодавчому рівні визначено поняття «булінгу». Школи надають важливого значення роботі зі свідками цього негативного явища: працюють над підвищенням їхньої обізнаності стосовно причин і наслідків, навчають свідків булінгу правильно реагувати на випадки агресії, розвивають у них впевненість у необхідності захистити жертву. Пріоритетним завданням антибулінгової роботи в Канаді є налагодження спілкування та співпраці школи з батьками для допомоги учням-переслідувачам та учням-жертвам [21, с. 127]. Для батьків у канадських школах проводяться інформаційні вечори, на яких вони ознайомлюються з проблемою булінгу; вчать, як розпізнати, що їх дитина стала жертвою булінгу; отримують поради, як підтримати дитину, а також як діяти, якщо їхня дитина вчинила булінг [22, с. 21]. Антибулінговим законодавством визначено процедуру покарань учнів, які ініціюють булінг (покаранню підлягають не лише переслідувачі, а й свідки булінгу, які не доповіли про випадок), передбачено щорічне проведення Тижня для підвищення обізнаності про булінг та його попередження, створення кодексів поведінки учнів і розробка антибулінгового й антинасильницького плану в школах.

Ще одна поширена практика в європейських школах, де за статистикою 10–15% учнів беруть участь в актах насильства, – спеціальні тренінги у форматі ролевих ігор. Як наслідок, розробляється своєрідний протокол дій, коли дитина, що зазнає цькування, знає, що їй потрібно, наприклад, записувати всі подібні випадки, збирати докази і потім із цим звернутися до вчителів.

Таким чином, міжнародний досвід демонструє, що у протидії булінгу пріоритет надається, насамперед, превентивним заходам, а не каральним, оскільки такі заходи мають кращий і більш тривалий ефект.

В Україні запобігання вчиненню насильницьких злочинів стосовно дітей повинно стати пріоритетним напрямком діяльності всіх служб та органів у справах дітей, громадських організацій та інституцій, має бути ухвалена Національна програма з протидії булінгу.

В Українському інституті дослідження екстремізму вже презентували дослідження «Стоп шкільний терор», яке має рекомендації щодо змін в законодавстві.

Під час презентації проекту Програми діяльності між ЮНІСЕФ та Урядом України на 2018–2020 рр. Голова Представництва Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) Джованна Барберіс наголосила на скороченні нерівності та реалізації прав усіх дітей в Україні.

Міністр освіти Л. Гриневич заявила про підготовку комплексу заходів із викорінення булінгу в школах України. Вона пропонує почати масову публічну кампанію, яка змінюватиме шкільну культуру, й паралельно навчати вчителів і шкільних психологів розпізнавати дітей-жертв і надавати їм допомогу.

Необхідно на рівні держави підняти рівень обізнаності серед дітей і дорослих про булінг та його негативні наслідки. Це допоможе змінити поведінку та знизити рівень толерантності до насильства.

Усі члени шкільної спільноти мають дійти єдиної думки, що насильство, цькування, дискримінація за будь-якою ознакою, сексуальні домагання і нетерпимість у школі є неприйнятними. Кожен має знати про те, в яких формах може виявлятися насильство та цькування і як від нього страждають люди. Вивчення прав людини і виховання в душі миру має бути включено до шкільної програми. У Новій українській школі має бути безпечно середовище для дитини, побудоване на партнерстві та передачі школяреві універсальних людських цінностей.

Висновки. Поняття булінгу виділилося у самостійний термін, що свідчить про поширеність цього явища, за яким постає цілий ряд психологічних, соціальних, педагогічних і юридичних проблем, які іноді доводиться вирішувати кримінально-правовими заходами. Це відбувається внаслідок того, що невід'ємним наслідком поширення булінгу серед дитячого середовища є перехід до агресивних дій, які мають злочинний характер, що викликає небажані негативні тенденції як у середовищі неповнолітніх, так і у функціонуванні суспільства загалом.

Як показує зарубіжний досвід, ефективність заходів кримінально-правового впливу на неповнолітніх забезпечується дотриманням розумного балансу його каральних і виховних аспектів. З огляду на це, удосконалення правового регулювання питань кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх лежить у площині поглиблення гуманізації, зменшення кримінально-правової репресії щодо осіб, яким не виповнилося 18 років, проте й виправданій суворості кримінальних заходів примусу у необхідних випадках з метою боротьби зі злочинністю неповнолітніх, захисту інтересів суспільства та безпеки держави. Перспективи подальших розвідок вбачаємо у вивченні зарубіжної практики для створення ефективного механізму протидії та запобігання булінгу, їх апробації на школярах вітчизняної вибірки.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Конституція України: станом на 15 березня 2018 р. Харків: Право, 2018. 76 с.
2. Конвенція ООН про права дитини (Конвенція ратифікована Постановою ВР № 789-XII (789-12) від 27 лютого 1991 р.). URL: www.zakon.rada.gov.ua.
3. Сімейний кодекс України. К.: ПАЛИВОДА А.В., 2018. 108 с.
4. Про охорону дитинства: Закон України від 26 квітня 2001 р. № 2402-III. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T012402.html.
5. Про освіту: Закон України від 05 вересня 2017 р. № 2145-VIII / Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України. 2017. № 38–39. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>.
6. Кон И.С. Что такое буллинг и как с ним бороться? Семья и школа. 2006. № 11. С. 15–17.
7. Olweus D. Bullying at school: tackling the problem. 2001. URL: <http://oecdobserver.org/>.
8. Safeto Learn: Embedding Anti-Bullying Work in Schools. Department for Children, Schools and Families guidance. 2008. URL: <http://www.teachernet.gov.uk/wholeschool/behaviour/tacklingbullying/racistbullying>.
9. Лейн Д. Миллер Э. Школьная травля (буллинг). Детская и подростковая психотерапия. Санкт-Петербург: Питер. 2001. С. 240–274.
10. Лушпай Л.І. Булінг як соціально-педагогічна проблема та шляхи її вирішення (на прикладі досвіду середніх загальноосвітніх шкіл Великої Британії). Українознавчий альманах. 2010. Вип. 4. С. 126–131.
11. Барліт О.О. Форми і методи подолання (мінімізації) соціально-педагогічної та психологічної проблеми булінгу в освітньому середовищі. Горизонти освіти: Науково-методичний журнал. 2012. № 2 (35). С. 44–47.
12. Барліт О.О., Барліт А.Ю. Соціально-педагогічна та психологічна проблема булінгу в освітньому середовищі. Запоріжжя: Олекс, 2011. 52 с.
13. Король А. Причини та наслідки явища булінгу. Відновне правосуддя в Україні. 2009. № 1–2. 190 с.
14. Coloroso B. The bully, the bullied, and the bystander: from preschool to high school: how parents and teachers can help break the cycle of violence. Canada, 2002.
15. Про застосування судами законодавства про відповідальність за втягнення неповнолітніх у злочинну чи іншу антигромадську діяльність: постанова Верховного Суду України від 27 лютого 2004 р. № 2. Збірник поточного законодавства, нормативних актів, арбітражної та судової практики. 2004. № 17.
16. Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи: постанова Пленуму Верховного Суду України від 07 лютого 2003 р. № 2. Юридичний вісник України. 2003. № 11.
17. Кримінальний кодекс України. К.: Центр навчальної літератури, 2018.
18. Шарапов Р.Д. Физическое насилие в уголовном праве. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2001. 289 с.
19. Красиков Ю.А., Алакаев А.М. Понятие преступления. Множественность преступлений. Уголовное право. Общая часть. М.: НОРМА, 1996. 104 с.
20. Пестерева Ю.С. Уголовно-правовая характеристика истязания: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Тюмень, 2008. 200 с.
21. Pepler D., Wendy M., Craig W., O'Connell P., Atlas R., Charach A. Making a difference in bullying: evaluation of a systemic school-based programme in Canada. Bullying in schools: how successful interventions can be? Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2004. P. 125–140.
22. British Columbia Ministry of Education. Focus on bullying: A prevention program for elementary school communities. Victoria: BC: British Columbia Ministry of Education, 1998. 379 p.